

ИР-165,11.

б-94

АЗЭРБАЙЧАН ССР
АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҢСИЛИ НАЗИРЛИДІ

В. И. ЛЕНИН адына
АЗЭРБАЙЧАН ДӘВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

Э. М. ДӘМИРЧИЗАДӘ

Гиабициләр
дилгә Қазақ
Азаттысаја
мұғалімдерден
Хајиев
28.XII.66

ДИЛИН
ЛҮГӘТ ТӘРКИБИ
ВӘ
ГРАММАТИК ГУРУЛУШУ

(Гиабициләр үчүн вәсайлі)

М У Н Д Ө Р И Ч А Т

Бир-ики сөз	Cəh.
Дилин лүгөт тәркиби	3
Далин грамматик гурулушу	4
	30

БИР-ИКИ СӨЗ

Мә’лум олдуғу үзрә, али мәктәбләрин филолокија, дил-әдәбијјат факультәләри үчүн тәртиб едилмиш «Дилчилијә кириш» адлы програмларда, бир гајда олараг «лексиколокија» вә «грамматика», мөвзулары дикәр бәһс-ләри дә дүзкүн баша дүшмәк үчүн зәмин тәшкил едән мөвзулардан сајылыш. Бу мөвзулар програмда—лексиколокија, семасиолокија, грамматика, грамматик гурулуш, морфолокија, синтаксис, сөзүн гурулушу, нитг һиссәләри—кими бәһсләр дахилиндә верилмишdir. Буна көрә дә һәмин бәһс-ләрин өjrәнилмәсіндә гаршија чыхан суаллара чаваб тапмаг үчүн мәһз тәгдим олунан бу вәсайти—бу китабчаны охумаг фајдалы олачагдыр. Элбәттә, програмда көстәрилән бүтүн мәсәләләр бурада кениш даирәдә изаһ олунмамышдыр. Бунуң белә, һәмин мөвзуларла әлагәдар олан эң зәрури анлајышларын экспертиза бу вәсайдә изаһ едилмишdir. Элбәттә, әлагәдар мөвзулары һәртәрәфли, даһа дәриндән өjrәнмәк истәјәнләр, хүсусән китабын сонунда көстәрилән әлавә әдәбијјаты да охумалыдырлар.

Бу китабы охујаркән нәзәрә алмаг лазымдыр ки, айры-ајры §-лар мөвзузда дахил олан бу вә ја дикәр мәсәләнин изаһына һәср едилсә дә, һәр §-да әлагәдар сурәтдә һәмин мөвзу илә бағлы олан бә'зи анлајышлар вә терминләр дә имкан дахилиндә аյдыналашдырылыштыр. Буна көрә дә бу вәсайти охујаркән конспектләшдирмәк мәсләһәтдир. Жалныз бу заман нәји өjrәниб, нәји өjrәнмәдијинизи дә несаба ала биләрсиниз.

Бу китабын кәләчәкдә тәкмилләшмиш һалда нәшри нә-зәрдә тутулдуғундан охучулардан ханиш олунур ки, китабда көзә чарпан нөгсанлары вә әлавә арзуларыны мүәллифә билдирсингләр.

I

ДИЛИН ЛҮГӘТ ТӘРКИБИ

§ 1. Дилин вәнид вә үмуми бир үнсијјэт васитәси налында чәмијјәтдә һамыја ейни дәрәчәдә хидмәт едән бир ичтимай һадисә кими мәһз сәсләнмә илә өзүнү бүрүзә верән «билаваситә фикир кәрчәклиji» (Маркес) олдуғуны өjrәндикдән һонра*, дилин фонетик габыгда формалашан биткин вәнидләри нәдән ибарәтдир?—суалына гәнаәтбәхш چаваб вермәк үчүн лазымы әсаслар да мүәjjәнләшмиш слур.

Инди артыг дилчиликдә һамы тәрәфиндән мәгбул сајылан һәгигәт бундан ибарәтдир ки, ибтидаи инсанлар үнсијјэт васитәси олараг башланғычда өз дилләрини сәс вә сөз тәркибиндән жаҳуд сәс материалы әсасында гурулан ишарәләр системиндән јаратышлар.

Дилин мадди габығы олан ичтимай сәсләр системиндән дилчилик елминин фонетика адланан шө'бәсиндә бәһс едилди кими, дилин лүгәт тәркибиндән дә әсасән дилчилијин лексиколокија адланан шө'бәсиндә бәһс олунур. Лексиколокијанын** жаҳуд лүгәт бәһс инин вәзиғәси әсасен дилин лүгәт тәркибини, онун әсас өзәјини тәшкіл едән сөз көкләрини вә бунлардан јаранан сөзләри, бунларын инкишаф ганунларыны, лүгәт тәркибинин әсас һиссәсинә дахил олмајан, јә'ни соңрадан кәсб олунан вә даһа чох дәјишкән һиссәсими, јени кәлән вә кәһнәлән сөзләри, алымна сөзләри, дилдәки сөзләрин гөвми мәншәни, мә'на вә гурулуш нөвләрини өjrәнмәкдән ибарәтдир.

Дилин лүгәт тәркиби дилин мәвчудијјәти үчүн зәрури

* Бах: «Дил вә дилин фонетик вәнидләри».

** Жунанча *lexis* (сөз) вә *logos* (сөз) жаҳуд (бәһс) мә'насына олан кәлмәләрдәнdir.

һиссәләрдән бири олдуғу кими, лексиколокија да дилчилијин ән мүһум вә кениш һәчмли шө'бәләриндән биридир.

Үмумијјәтлә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, лексиколокија кениш мә'нада анлашылан бир саһәдир. Лексиколокијанып да үмуми, хусуси, тарихи лексиколокија кими саһә нөвләри вардыр ки, бунлар әсасән тәдгигат объектинә вә тәдгигат үсулуна көрә фәргләнир.

Дилдә сәсләр вә ja сәс бирләшмәләри мә'налылыг кәсб етмиш ишарәләрә чеврилдикдә, дилин вәнидләри ола билир.

Дилин белә вәнидләри тәклидә сөз, үмумиләшдирилмиш һалда исә дилин лүгәт тәркиби адланыр.

§ 2. Сөз вә мә'на. Сөз, дилчилијә дахил олан фәнләрин һамысынын үмуми тәдгиг объектидир вә бу фәнләрин һәрәсindә сөзүн мүәjjән бир ҹәнәтиндән бәһс олунур.

Семасиолокијада—мә'нашұнаслыгда—сөзләрин мә'на хусусијјәтләри; лексиколокијада—лүгәтшұнаслыгда—дилин сөз еңтијаты вә сөз груплары, етимолокијада—сөзтәрәмәшұнаслығында—сөзләрин нечә јаранмасы—тәрәниши; стилистика—үслубијјатда—сөзләрин ишләнилмә мәгамлары, фонетикада—сөвтијјатда—сөзүн сәс тәркиби, сөвти ганулары һагында бәһс едилди кими, грамматикада да (морфологијада вә синтаксисдә дә)—сәрф вә нәһвдә дә—сөзләрин гурулушундан, мұхтәлиф шәкилләрә дүшмәсindән вә бирләшмәләр тәшкіл етмәсindән... бәһс олунур.

Бу вә ja дикәр сөзүн шәкли гурулушуну тәшкіл едән морфемләр сөзләрин мә'налы парчалары олдуғуна көрә, морфологијада да мә'налылыг нәзәрә алыныр вә әслиндә сөзүн мә'налы парчалары вә ja мә'на тәләбілә әлагәдар олараг дәјишиб мұхтәлиф шәкилләрә дүшмәсі тәдгиг олунур.

Сөз дилин әсас вәнидидир; дилин вәнидләри анчаг сөзүн варлығы шәрәитиндә јараныр, сөз олмајан јердә дилин дикәр вәнидләринин мәвчудијјәти дә мүмкүн дејилдир.

Сөз, сәс вәнидләрини әкс етдирир вә беләликлә дә һәр бир сөз мүәjjән сәсләрин мәчмусу олараг, һәмин сәсләрин дил вәнидләри кими варлығыны шәртләндире вә тә'мин едир; буна көрә дә, сөз харичинде сәс, мәс.: *a*—өзлүйндә сәсдири, лакин *аш*, *ат*, *ата*, *ана*... сөзләриндәки *a* дил сәсдири—фонемдир.

Беләчә дә *ат*—*a*, *китаб*—*a*, *адам*—*a*, *дағ*—*a*... сөзләринең сондан битишән «*a*» мүәjjән мә'на дәјишиклији әмәлә қәтириән дил вәнидидир, јә'ни үнсијјэт еңтијаçына көрә тәләб

маг, гүссөләнмәк, севинмәк, күлмәк, көзәл, гәшәнк, ә'ла, чошгүн, күскүн, дарғын, күлә-кулә, дәрдли-дәрдли, һәзин-һәзин, севинчлә, дағлы, јаныглы вә с. кими) сөзләрдән дә истифадә олунур.

Дилчилик әдәбијатында әвәзликләрин дә, һәтта хүсуси исимләрин дә конкретләшмиш мәфһумлары ифадә едән сөзләр олмадығы көстәрилир вә белә сөзләр мәфһумларын үмумиләшдирилмиш ишарәси сајылыр. Доғрудан да «мән»—данышан шәхсә, «сән»—динләјән шәхсә... ишарә едән сөздүр вә дүнҗада нә гәдәр адам варса, һәтта шәхсләндирилән һејванлар да, шејләр дә «мән», «сән», «о»... ола биләр.

Беләликлә айдын олур ки, дилин лүгәт тәркибини тәшкىл едән сөзләрин һамысы ифадә етдији мәхсуси мә'на илә фәргләнир. Сөзләрин фәргләндирори, фәрдиләшдирилмиш конкрет мә'насына сөзүн лүгәви мә'насы дејилир.

2. Сөзүн грамматик мә'насы. Дилдә нә гәдәр сөз варса, бир о гәдәр дә конкретләшмиш мә'на ифадә олuna биләр. Лакин инишаф етмиш инсанлар арасында мұхтәлиф үнсүйjет үчүн бу кифајәт дејилдир. Буна көрә дә мұхтәлиф ѡлларла сөзләрдән үмумиләшдирилмиш мә'наларын да ифадә едилмәсі үчүн истифадә олунур. Бу мәгсәдлә хүсусән сөзләрин өз лүгәви мә'наларыны мұһафизә едәрәк мұхтәлиф шәкилләрә дүшмәсі вә ja бир-бирилә бағланмасы кими һаллардан даһа чох истифадә олунур; мәс.: **чај** ахыр, **чајын** кәнары, **чајы** кеч, **чаја** дүш, **чајда** чим, **чајдан** кәнар, **чај** кими, **чај** илә, **чаја** гәдәр, **чај** сују, **чај** даши вә даһа башга гурулушу бир сырға тәркибләр дүзәлдиб ишләдә билдијимиз кими, сөзүн әсас лүгәви мә'насы илә бағлы жени мән'алы сөзләр дә дүзәлдиб ишләдә биләрик, мәс.:

Чајчи, чајсыз, чајхор, чајлы...

Бурадакы «чај» сөзү кими «ај», «јај», «дағ», «јағ», «бағ», «јаз», «гыш», «ат», «ит», «китаб», «дәфтәр», «адам», «су», «дил», «диш», «баш», «гаш» вә саир сөзләр дә нитр просесинде мұхтәлиф тәркибләрдә ишләнәр вә мұхтәлиф шәкилләрә дүшә биләр.

Белә үсуллардан исә дүнja дилләрindә бу вә ja дикәр шәкилдә истифадә олунур.

Демәли, сөзләр лүгәви чәһәтдән, хүсусән лүгәви мә'нача бир-бириндән фәргләндирори һалда, грамматик чәһәтдән, хүсусән мұхтәлиф шәкилләрә дүшмәсінә көрә, бир-бирилә бирләшмәсінә көрә, мұхтәлиф груплар һалында үмумиләшир вә белә груплара мәнсуб сөзләр грамматик чәһәтдән бири-бириндән фәргләнмиш.

Биз «јаз», «гыш» сөзләрилә или ики мұхтәлиф фәслини баша дүшүрүк; һалбуки бу сөзләри «јазда», «гышда» шәклиндә дәјишидирдикдә, бураја әлавә олунан мә'нада һеч бир мұхтәлифлик көрмүрүк, эксинә, бурада грамматик чәһәтдән ејниjjәт көрүрүк; јә'ни бу сөзләрдә вә бу нөв сөзләрдә «-да» илә ифадә олунан мә'на үмумиләшир мә'надыр—абстракт мәфһумдур.

Беләчә дә «алыр», «јазыр», «чалыр», «газыр», «ачыр», «гачыр», «гырыр», «чырыр», «јағыр», «сағыр» кими лүгәви чәһәтдән, хүсусән фәрдиләшир мә'нача тамамилә мұхтәлиф олан сөзләр грамматик чәһәтдән фәргесиздир; чунки бу сөзләрин һамысында дәјишкән һиссә ејниjjидир вә үмумиләшир мә'наны—бир абстракт мәфһуму—индики заман мәфһумуну ифадә едир. Буна көрә дә бу сөзләр дәјишкән һиссәдә ифадә олунан мәфһума көрә бәрабәр гијметли сөзләрдир.

Бура гәдәр верилән изаһатдан вә көстәрилән үмүнәләрдән белә айдын олур ки, сөзләrin дәјишкән һиссәсіндә үмумән абстракт мәфһумлар ғадә олунур вә белә һиссәләрин мә'насы үмумиijjәтлә әшҗавиликдән мәһрум олур. Лакин бурадан сөзләрин дәјишмәjән һиссәсінин вә еләчә дә үмумән ләфзин (лексемин) анчаг конкрет фәрдиләшир мәфһум ифадә едән ваһид олдуғу нәтижәсіни чыхармаг дөгрү дејилдир. Чунки дилдәки сөзләрин бир гисми иш, дикәр гисми әшja, башга бир гисми әламәт, кејфиjjәт, даһа башга бир гисми исә кәмиijjәт мәфһумларыны ифадә едир. Буна көрә дә, мәс.: «гәләм», «дәфтәр», «китаб» лүгәви мә'нача мұхтәлиф шәјләрин ады кими мұхтәлиф гијметли сөзләр олдуғу һалда, грамматик мә'нада бәрабәр гијметә малик сөзләрдир; чунки «дәфтәр»дә, «гәләм»дә, «китаб»да һәр чүр конкретликдән тәчрид олунмуш һалда, үмумиijjәтлә әшja ададыры. Мәhз белә бир мә'нада сөзләр үмумиләшир абстракт мәфһумлары да ифадә едир. Бу исә сөзүн грамматик мә'насыдыр.

Демәли, сөздә һәр чүр конкретликдән тәчрид едилмиш һалда ифадә олунан үмумиләшир мә'наја сөзүн грамматик мә'насы дејилир.

§ 3. Лүгәт тәркиби. Дилдә олан сөзләrin һамысы бирликтә дилин лүгәт тәркиби адланыр. Дилин лүгәт тәркибиндәки сөзләри исә башлыча ики групда топламаг олар:

- а) лүгәт тәркибинин әсас һиссәси,
- б) лүгәт тәркибинин әлавә һиссәси.

Мә'лум олдуғу үзrә, үмумиijjәтлә дилчилик әдәбијатын-

да, бу чүмләдән тарихи-мұғајисәли дилчиликдә «дилин лүгәт тәркиби», «лүгәт тәркиби», «дилин өз сөzlәri» кими ифадәләрлә јанаши олараг бә'зән «дилин лүгәт фонду» истилаһы да ишләнмишdir. Тарихи-мұғајисәли дилчилик әдәбијатында бу истилаһ даһа чох «улу дил» яхуд «есас дил» кими гәбул едилән вә гоһум дилләрин әсасы сајылан бир дилдән олан үмуми сөzlәri башга сөzlәрдән фәргләндирмәк үчүн ишләнилмишdir. «Jени дилчилик» нұмајәндәләрнин бә'зиләри исә «лүгәт фонду» истилаһыны сөз—анлајш мә'насына олараг, дил ярадычылығы (глоттогонија) просесси нәгтеji-нәзәриндән инсанларын һамысында, куја, олмуш илк ejni минимум мәфһүмлары ифадә едән илк лүгәт минимуму мә'насында ишләтишләр. Онларын фикринә көрә, илк инсанларын зәрури мәфһүмларыны ифадә едән вә бүтүн инсанлар үчүн үмуми олан бу илк сөzlәr «дилин лүгәт фонду»-дур вә бу фонд даймидир, нә артыр, нә дә азалыр.

Бундан башга, дилчилик әдәбијатында бә'зән - көкләр дилин лүгәт фонду сајылмыш; бә'зән дә, эн керидә галмыш, эн аз инкишаф етмиш һесаб олунан инсанларын чох мәһдуд (300—400) мигдарда олан сөzlәri һамынын билдији вә билмәси зәрури олан сөzlәr кими гијмәтләндірәрәк, буну лүгәт тәркибинин әсас һиссәси вә ja фонду сајанлар да олмуштур. (Мәс.: Сепир).

Беләликлә айдын олур ки, дилчиликдә дилин лүгәт тәркибинин башлыча ики һиссәдән ибарат олмасы мұлаһизән һәң дә жени мұлаһизә дејилдир. Мәһз бунлары нәзәрә алараңыз дә бу ики һиссәни «әсас һиссә» «әлавә һиссә» адланырыдыг.

Дилин лүгәт тәркибинин әсас һиссәсинә дахил олан сөzlәrлә, бу һиссәнин харичинде галан, јәни лүгәт тәркибинин әлавә һиссәсинә дахил олан сөzlәr, һәм нүфуз сферасына, һәм мә'на әсасына, һәм дә давамлылыг габилиjjетинә, һәм мадди вәсaitинә, һәм дилин дахили инкишаф таңунарнына мұнасибәтинә, һәм харичи варлығы ин'икас етмә дәрәчәсінә, һәм дәжишмә сүр'етинә вә дәрәчәсінә, һәм кәмиjjетинә вә даһа бир сырға башга кејfijjә: әламәтләrin көрә бири-дикәрindәn әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Бу фәргләндирчи әламәтләрдән эн үмуми-зәрури оланлар ашағыдақылардыр.

Әсас һиссәjә мәnsub сөzlәr. 1) үмуми, зәрури, һәјати мәфһүмлары ифадә едәр, 2) үмумхалг тәрәфиндән гәбул

едилмиш олар вә анлашылар, 3) нисбәтән сабит вә узун мүddәт давамлы олар.

Әлавә һиссәjә мәnsub сөzlәr. 1) Мәһдуд зәрури мәфһүмлары ифадә едәр, 2) мәһдуд даирәдә ишләнәр вә һамынын билмәсі вачиб сајылмaz, 3) сабит вә узун мүddәт давамлы олмaz.

Әсас һиссәjә мәnsubиjjәti үчүн сөzүн јухарыда көстәрилән hәр үч әlamәtә малик олмасы зәруригидir. Бу вә ja дикәр сөздә бу әlamәtләrdәn бири нагис оларса, һәмин сөзу әсас һиссәjә дахил сөzlәrдәn һесаб етмәk олмaz. Һалбу ки, бу вә ja дикәр бир сөздә бу үч әсас әlamәtдәn башга, даһа бир сырға хұсуси характер әlamәtләr ола да биләр, олмаја да биләр; сөzүн белә вәзиijәti исә, онун әсас әlamәtләr көрә мәnsub олдуғу бу вә ja дикәр лүгәт групнан кәнара чыхарылмасына сәбәб олмaz.

Дилин лүгәт тәркибинин әсас һиссәsinә вә ja әлавә һиссәsinә дахил олан сөzlәrin фәргләndirichi әсас әlamәtләrin даһа да айдаңлашдырмаг мәгсәdi илә нұмұнә үчүн ашағыдақы сөzlәri һәмин әlamәtләr әсасында нәзәрдәn кечирәk.

АЗәрбајҹан дилиндә инди дә ишләнән су, торпаг, даf, балыг, етмәk, кәzmәk вә бу кими бир сырға сөzlәr, экәр әсрләр боју тәләбаты өдәмишсә вә инди дә өдәjә билирсә, бунларын әвәз едилмәsinә ehtiјat jохdur вә бунлары hәр һансы бир башга сөzlә әвәз едиб ишләtmәk, јәни үмумхалг гәбул етдirmәk дә мүмкүн деjildir. Чүнки бу сөzlәr һамы үчүн һәjati бир зәрурәт илә әлагәdar мүәjjәn мәfһүmlары ифадә еdir; бунлар лүгәт тәркиbinә дахил олан hәр һансы бир әлавә сөzә нисбәtәn дилдә даһа чох давамлылыг көstәriр вә нечә әсрдәn бәridir ки, дилиmizdә dәjishmәdәn jашаýыр.

Демәли, бу сөzlәr дилин лүгәт тәркибинин әсас һиссәsinә дахил ола билмәk үчүn лазым олан әсас үмуми-зәрури әlamәtләr малик сөzlәrdir. Мәсәlәn: су, торпаг, даf сөzlәri дилиmizin мә'lum гәdim abidәlәrinin һамысында ejni mә'nada iшlәndiji kими, dәvәrumuzә gәdәr вә инди дә дилиmizdә әsасәn ejnilә iшlәnlmәkдәdir. Mәs.: Su.

«Одундан ачы һичранын су олдум, ахарам сәssiz». (Нәsimi)

«Ахар сулар кими ахасым кәlmәz». (Хәtaij)

«Су юлун ол күjдәn торпаг олуб тутсам кәrәk,

Чүn рәgiбimdir, дәхи ол күjә gojman varә su». (Фұzuli)

«Су вермээ ичэсэн саги—көвсэр». (Вагиф)

«Бајрам—Бары, үрэйнмэ бир аз су сэп үет.

Пэрзад—Одур **су**, габағында чајдан ахыр, ич
Нэг гэдэр истэйирсэн». (М. Ф. Ахундов).

«Аразын **су**ундан бол-бол ичэрэк

Даг кими, чијэлэк јетирир Аран». (С. Вургун).

Жахуд **Торпаг**—(топраг)

«Фиргэтин дэрди мэни **торпаг** едэрсэ, ej сэба».

(Нэсими)

«Дэст-буси арзусундан өлүрэм, достлар,

Күзэ ежлийн **топрагын**, сонун ануулна јарэ су».

(Фүзули)

«Тути јарыр көзлэрэ hэр **торпага** бассам гэдэм».

(Вагиф)

«Чошгун Хэзэр ојнар аягларында,

Ишиг сачан нефти **торпагларында...**» (Ч. Чаббарлы)

Ейни гајда илэ **даг** сөзүнүн вэ эсас **хиссэj** дахил олан даха башга јүзлэрлэ белэ сөзлэрин өсрлэр боју нечэ өмр сүрмүш олдугуны излэмэк мүмкүндүр. Белэ сөзлэри ейни јолла башга диллэрдэ дэ нэзэрдэн кечирмэк олаф.

Буна көрэ дэ, бу сөзлэр өсрлэр боју јашамыш, јашамаг нағы алмыш, сабит вэ давамлы сөзлэрдэн сајылыр.

Бунларын давамлы вэ сабит сөзлэр сырасына кечэ билмэси, эсасэн бунунла шәртләнмиш ки, **су**, **даг**, **торпаг** кими сөзлэр эн зэрури-һәјати мәфһүмлары ифадэ едэн сөзлэрдир вэ Азэрбајчанда елэ бир јер тапылмаз ки, орадакы азэрбајчанлылар **су**, **даг**, **торпаг** сөзлэрини ја билмәсинлэр, ја дилләринде ишләтмәсиналар, ја да бунлары башга сөзлэрлэ эвээ етмиш олсунлар. Мәлз буна көрэ дэ, бу сөзлэр, эн зэрури-һәјати мәфһүмлары ифадэ едэн вэ үмумхалг арасында үмуми шәкилдэ ишләнэн, давамлы, сабит сөзлэр олараг, Азэрбајчан дилинин лүгэти тәркибинин эсас **хиссэсин** мэнсуб сөзлэрдэн сајылыр.

Инди дэ мисал олараг, бир нечэ (мэс.:—«дилчилик», «нагис», «характер» кими) истилаһ сөз көтүрэк вэ һәмин үмуми зэрури өламэтлэр эсасында бунлары нэзэрдэн кечирэк.

Бу сөзлэри (дилчилик, нагис, характер сөзлэрини) дигэтлэ јохладыгда, аждын олур ки, бу сөзлэрдэн биринчиси мүэjjэн елм саһәсинин адьыр вэ бу сөз, олса-олса, елми даирэлэрдэ зэрури һесаб олунан бир мәфһүмүн ифадэсн

дир; ја'ни бу сөзүн зэрурилик даирэсү мүэjjэн дэрэчэдэ мәһдүддур: белэликлэ дэ үмумхалг тэрэфиндэн гэбул единиб һамынын бу сөзү баша дүшмэсийн, бир о гэдэр өнтияч да јохдур. Бундан әлавэ, «дилчилик» сөзу анчаг сон иллэрдэ эдэби дилимиздэ ишләнмәкдэдир; бундан өввэл бу сөзүн синоними олараг «дилшунаслыг», даха өввэллэр исэ «лисанийэт» ишләнлишидир. Демэк олар ки, бу дэйшишмэ 40 ил мүддэтиндэ олмушдур; чүнки инкишафымызын тэлэбләринэ көрэ, бу истилаһлар да дэйширилшидир вэ нэхәјэт, даха чох үмумхалга аждын бир сөз эсасында, даха доғрусы, эсас **хиссэj** мэнсуб бир сөз вэ онун грамматик васитэсн эсасында бир истилаһ дүзэлдилшидир. Лакин бу истилаһ, эсас **хиссэj** мэнсуб бир сөз эсасында гурулмуш олса да, јенэ эсас **хиссэj** дахил ола билмир; чүнки, јухарыда верилэн үч эсас үмуми-зәрури өламэтэ көрэ, ја'ни мәһдүд зэрури мәфһүму билдирийнэ, мәһдүд даирэдэ ишләндиинэ—анлашылдыгына вэ гејри-сабит, давамсыз, аз өмүрлү олдугуна көрэ эсас **хиссэj** дејил, әлавэ **хиссэj** дахил бир сөздүр, даха доғрусы бир истилаһдыр.

Ейни гајда илэ «нагис», «характер» сөзләрини нэзэрдэн кечирсек бу сөзләрин дэ анчаг мәһдүд зэрури мәфһүмлары ифадэ етмэк үчүн ишләндиини, үмумхалгын үмумијэт үчүн гэбул етмэдиини вэ һамы үчүн анлашылан сөзлэрдэн олмадыгыны, бу сөзләрин «дилчилик» сөзүндэн фәргли олараг, алынма сөзлэр олдугуны, вэ нэхәјэт, биринчини дилдэн чыхмаг просесиндэки икинчинин исэ дилимизэ јеничэ дахил олмаг просесиндэки вэзијэтини нэзэрэ алдыгда, белэ бир нэтичэjэ кәлэ биләрик ки, бу сөзлэр дэ (муасир) дилин лүгэти тәркибинин эсас **хиссэсин** дејил, әлавэ **хиссэсин** дахил сөзлэрдэндир.

Эсас **хиссэj** мэнсуб сөзлэри әлавэ **хиссэj** мэнсуб сөзлэрдэн фәргләндирэн бу эсас үмуми-зәрури өламэтлэрдэн башга, даха бир сыра өламэтдар чәһәтлэр дэ вардыр ки, бунлары нэзэрэ алмадан, нәинки эсас **хиссэj** вэ әлавэ **хиссэj** дахил олан сөзлэри тәкбәтэк танымаг олмаз, һәтта, үмумијэтлэ дилин лүгэти тәркибинин инкишаф ганунларыны вэ лүгэти тәркибинин артымы просесини дэ дүзүүни баша дүшмэк олмаз. Белэ өламэтдар чәһәтлэр исэ эсас үмуми-зәрури өламэтлэрдэн анчаг үмуми олмамасы илэ фәргләнир, ја'ни бу өламэтлэр эсас **хиссэj** дахил олан сөзләрин һамысыны әнатэ етмэз. Буна көрэ дэ, бу өламэтлэри шәрти олараг, **хүсүси-характер** өламэтлэр адландырмаг лазым кәлир.

Белэ хүсуси характер өламэтлэрин башлычалары аша-
фыдашылардыр:

Э С А С Н И С С Е Ј Э

мэнсуб сөзлэр

Э Л А В Э Н И С С Е Ј Э

мэнсуб сөзлэр

1. Эксэрэн дилин гэдим дөв-
рэлэриндэн галмыш вэ өсрлэр
бою топланмыш сөзлэрдэн ибарэт
олар.

2. Эксэрэн яни сөзлэрин, өла-
вэ ниссажэ мэнсуб сөзлэрин, ибарэ
вэ идиоматик ифадэлэрин јаран-
масы учун эсас тэшкил едэн
сөзлэрдэн ибарэт олар.

3. Эксэрэн бир нечэ яхын ма-
нада ишлэнэ билэн сөзлэрдэн
ибарэт олар.

4. Эксэрэн сөз көклэриндэн,
гисмэн дүзэлтмэ вэ мүрэkkэб
сөзлэрдэн ибарэт олар.

5. Эксэрэн дилин өз-эсл сөзлэ-
риндэн, гисмэн исэ алышма сөз-
лэрдэн ибарэт олар.

6. Архаизми сахламаз, нело-
кизмэ исэ аз јер верэр.

7. Өлавэ ниссажэ чох сөз верэр.

8. Бүтүн нитг ниссэлэриндэн
ибарэт олар.

Бурада гејд едилэн хүсуси өламэтлэр, өввэлки уч үмуми
өламэтдэн бунунла фәргләнир ки, өввэлки өламэтлэр үму-
миләширичи өламэтлэрдир вэ сөзлэрин эсас ниссажэ дахил
олуб-олмадыгыны мүәjjәnlәshidirmék учун вачиб өлчүдүр;
буна көрэ дэ, һәр бир сөздэ бу уч өламэтин учу дэ олма-
лыдыр. Һалбу ки, хүсуси өламэтлэр белэ дејил; бурада көс-
тәрилэн 8 өламэтин һамысыны мүәjjәn группа, мэс.: эсас
ниссажэ дахил олан бу вэ я дикэр бир сөздэ, бә'зэн тапмаг
мүмкүн олмадыгы кими, бу өламэтлэрдэн тәкчэ бирини дэ
мүәjjәn группа дахил ола билэн сөзлэрин һамысында тап-
маг мүмкүн дејилдир. Лакин бу өламэтлэр бу вэ я дикэр
группа дахил олан сөзлэрин эксәрийжтэндэ тапыла билэн
өламэтлэрдир. Мэс.: эсас ниссажэ дахил олан сөзлэрин экс-
әрийжэти һәмин 8 өламэтэ малик сөзлэрдэн ибарэт олма-
лыдыр. Мәһз буна көрэ дэ, биз мүәjjәn сөз группу тәгриби
бир күлл-бүтөв һалында котүрүб, һәмин бүтөвү характере-

ризэ едәркэн, онун тәркибиндэки сөзлэри бу вэ я дикэр
өламэтин нэ дэречдэ әһатэ едэ билдијини нэзэрэ алмағы
лазым билирик.

Фикримизи даһа да аждынлашдырмаг учун мұасир
Азәрбајчан дилинин лүгәт тәркибиндэ эсас ниссажэ дахил
олан (су), (баш), (колхоз) сөзлэрини вэ өлавэ ниссажэ
мэнсуб олан елми истилаһлары, мэс.: (грамматика), (фон-
етика), (сај) истилаһларыны нэзэрдэн кечирәк.

Эсас ниссажэ дахил олан сөзлэрин гэдим дөврләрдэн
галмыш олмасы нөгтеји-нэзэриндэн (су), (баш) сөзләри
тамамилә ујғун кәлир. Чүнки бу сөзлэр Азәрбајчан дили-
нин бизэ мәлүм олан абыдәлэриндэ ишләнилмиш сөзлә-
дир, бу сөзлэрин һәмин дилдә данышан илк гәбиләләрин
дилиндэ дэ ишләнилмиш олмасына шубһәмиз јохдур. Сују
ичэн вэ мадди аләми чох ибтидан вэ бәсит һалда баша
дүшән илк бабаларымызын бу сөзләри ишләтмәмиш олдуг-
ларыны сүбт едэн һеч бир дәлилимиз дэ јохдур.

Лакин бу сөзлэрлә јанаши гојдуғумуз (колхоз) сөзү,
јухарыда көстәрдијимиз эсас үмуми-зәрури өламэтләри
олан вэ буна көрэ дэ, эсас ниссажэ дахил ола билэн бир
сөздүр. Бунунла белэ (колхоз) сөзү нәинки эн гэдим дөвр-
ләрдэ, һәтта 40 ил бундан өввәл дилимиздэ олмајан бир
сөздүр. Демәли (колхоз) сөзү, хүсуси өламэтләрин бириң-
чисинэ көрэ, јә'ни—дилин гэдим дөврләриндэн галмыш
олмасы өламэтинэ көрэ, мүстәсналыг тәшкил едир. Мәһз
белэ мүстәсналарын олдуғуну нэзэрэ алараг, дејирик ки,
лүгәт тәркибинин эсас ниссәсини тәшкил едэн сөзләрин
һамысы јох, лакин чоху дилин гэдим дөврләриндэн гал-
мыш вэ өсрлэр бою топланмыш сөзләрдир. Эсас ниссажэ
айд дикэр хүсуси өламэтләри дэ јохласаг, ejni вәзијјети
көрэ биләрик.

Белэ вәзијјети биз ejni заманда лүгәт тәркибинин
өлавэ ниссәсинэ мэнсуб олан сөзләрдэ—истилаһларда да
мушаһиде едирик. Мэс.: мұасир Азәрбајчан, өзбәк, түркмән
дилләриндэ ишләнилән (грамматика), (фонетика) исти-
лаһлары яни вэ алышма сөзләрдэндир. Демәли белэ хүсус-
ијјэтләринэ көрэ (грамматика), (фонетика) истилаһлары
өлавэ ниссажэ мэнсуб олан сөзләрә мәхсус хүсуси өламэт-
ләрин бириңчи маддәсиндэ гејд едилэн бириңчи чәһәтэ
малик сөзләрдир. Лакин (сај) сөзү белэ дејил, бир сөз
олараг чох гэдим замандан дилимиздэ ишләнир вэ илк
мә'насына көрэ эсас ниссажэ дахилдир. Лакин бу сөз илк
мә'насына чох ујғун бир мәзмунда истилаһ кими ишлән-

дикдә, артыг әлавә һиссәјә дахил олур; чүнки бир истилаһ кими (сај) сөзү анчаг мәһдуд дайрәдә, мәс.: дилчилик елминдә ишләнир вә бу мәһдуд дайрә учун зәрури сајылан бир мәғфүмүн ифадәси кими мәһдуд дайрәдә анлашылыр. Демәли (сај) сөзү әсасән јени сөз олмаса да, илк мә'насына көрә әсас һиссәјә дахил олса да, бир елми истилаһ кими ишләндиди заман, артыг әлавә һиссәјә мәнсуб бир сөз олур.

Һәмин сөzlәri инди дә биринчи әlamәtin икинчи чәһәти нәgteji-nәzәrinдәn јохлајаг; јәни әсас һиссәјә дахил олан сөzlәrin әksәrәn әсрләr boju топланмыш олмасыны, әlavә һиссәјә mәnсub олан сөzlәrin исә az bir гисминин бир нечә әср јашамыш олмасыны nәzәrdәn кечирәk.

Әsас һиссәјә mәnсub сөzlәr бир нечә ајда вә ja бир нечә илдә, бир нечә күндә топланмыш сөzlәr dejildir. Belә сөzlәrin мүәjjәn һиссәsi, chox јохсул олса да, chox гәdim заманларда, kөlәlik dөvrүндәn әvvәl dә mөvchud оlmушdур. Bunuна belә индики dillәrә әsас һиссәni тәshkil edәn сөzlәrin мүәjjәn гисми sonralar, әсрләr boju xalgyн inkiشاфы ilә әlagәdar olarag, tәdrichәn вә tәkбәtәk bu тәrkibә daхil оlmush сөzlәrdir.

Gәbilә dillәrinдәn тајfalaryn dillәrinә, тајfalaryn dillәrinдәn xalglaryn вә бурадан da millәtlәrin dillәrinә doғru inkişaф xәttini nәzәrә алдыгда, lүfәt тәrkibinin әsас һиссәsinin әсрләr boju топланmasы просесинин nә demәk oлdufu tamamılә aýdylashыr.

Mәhз буна көrә dә lүfәt тәrkibinin әsас һиссәsinи dәjiшdикmәk вә sүn'i ѡolla dillә ingilab јаратmag тәshabbusundә oланлар, diliн bu чәhәtlәrinи basha дүшmәjәrәk proletkultchular kimi aғylasыfmas hәrәkәt etmiш oларlar.

Hәr hanсы bir diliн (mәs.: Azәrbajchan diliinin) үмумi lүfәt тәrkibini tarihi inkişaф nәgteji-nәzәrinдәn дигәtлә јохладыгда, aýdыn kөrүnүr ki, бурадакы сөzlәrin hәr biринин өзүн мәхсүs тarihi вардыr вә bunlardan bә'zisi, hәtta xalgyн tarihinin эn гәdim, эn kizli nәgtelәrinи aýdylashdyrmag учун эn jaхshy bir achar da ola biliр, bә'zisi dә bize mә'lum оlmajan chox гәdim заманлардан dillә jashajan сөzlәrdir; bә'zilәri исә, mә'lum dөvrләrin mә'lum nadisәlәri ilә әlagәdar olarag, јәni bu dillә danышaňlaryn emek фәalijjәtlәrinдәki mә'lum nadisәlәrlә әlagәdar olarag јaranmysh сөzlәrdir ki, bir mүddәt lүfәt тәrkibinin әlavә һиссәsinde iшlәnilidikdәn вә өз

үмуми-zәruрилиjini, сабитlijini сүбут етдикдәn сонра lүfәt тәrkibinin әsас һиссәsinә keчmiшdir.

Mәsәlәn, мүасир Azәrbajchan dili lүfәt тәrkibinin әsас һиссәsinә daхil oлан (jazy), (kitab), (gәzет), (radio) сөzlәrinin tariхini nәzәrdәn keчirәk. Bu сөzlәr dili miszә mүхтәliif jašda oлан сөzlәrdir; јәni bunlar mүхтәliif әсрләrдә dili miszә iшlәnilmәj башlamыш, замan keчdikchә әsас һиссәјә daхil оlмаг haggы gазанараг, tәdrichәn топланмыш сөzlәrdir. Шубhә јохdur ki, (jazy) сөz илк dәfә чыzmagla bu wә ja dикәr mәғfүmu ifadә etmәk учун kобud шәkillәr чәkmәjә bашlajan гәdim babalaryмызын diliндә јaranmysh сөzdүr. Buna kөrә dә, kүman etmәk oлар ki, bu сөz үмумhalg dili јaranдыры замan варды wә diliн lүfәt тәrkibindә jер alaraq keniш daирәdә iшlәnilәn bir сөz idи. Bu сөz «jaz» kөkүnә—y шәkilkisiniн artyrylmасы ilә дүzәlmiш wә kүman ki, Azәrbajchan xalг dili јaranдыры замan һәmin diliн lүfәt тәrkibinin әsас һиссәsinә daхil оlmuş bir сөzdүr. Bir nechә belә fe'li исимләrin дүzәldilmәsinde vasitә oлан bu шәkilchi (—y, —i, —u, —u) artyg инди mәhсuldар dejildir. Bu вәziijeti dә һәmin шәkilkisiniн wә һәmin шәkilkilchi vasitәsilә дүzәlәn сөzүn гәdim сөz оlмасыны kөstәrәn bir dәlil hесab etmәk oлар. Һалбуки, «kitab» сөzүnүn умум xalгcha zәruри mәғfүmu ifadә etmәk haggы gазanmasы wә инди hamыnyн алладыры mә'nada iшlәnilmәsi, соn әсрләrә aид bir nadisәdir. Demәli (kitab) сөz тәхminen 5—6 jүz il aзәri dili lүfәt тәrkibinin әlavә һиссәsinde iшlәnilidikdәn сонra onun әsас һиссәsinә daхil ola билшишdir.

(Gәzet) сөz иcә XIX әсрдәn dili miszә kөrүnмәj башlamыш, лакин XX әсрдә, xүsүsөn Совет dөvrүndә lүfәt тәrkibinin әsас һиссәsinә daхil оlmuş bir сөzdүr. Nәha-jәt (radio) сөz dili miszin lүfәt тәrkibinә anчag Совет dөvrүndә daхil оlmuş wә tәdrichәn, лакин әvvәlki сөzlәrә nisbetәn chox sүr'etlә, әsас һиссәјә daхil оlmag haggы gазamыш wә artyg bu һиссәjә mәnсub оlmuş bir сөzdүr.

Buрадан tamamılә aýdыn oлur ki, әsас һиссәjә mәnсub сөzlәr bu һиссәjә әсрләr boju топланмыsh олur.

Lakin, үmumiijetlә lүfәt тәrkibinin әsас һиссәsinи tәshkil edәn сөzlәrin әсрләr boju топланмыsh оlмасы, hec dә bu һиссәjә daхil oлан hәr bir tәk сөzүn мүtlәg bir nechә әсрlik өmrә malik оlмасыны, јәni әсрләr boju јашамыш оlмасыны zорuri etmir. Elәchә dә әсрләr boju bu wә ja di-

кәр бир дилдә ишләнән һәр сөзүн мүтләг әсас һиссәјә дахил олмасыны да тә'мин етмир.

Фикримизи айдынлашдырмаг учун мұасир дилимиздә ишләнән ики сөзү («радио», «вә» сөзләрини) нәзәрдән кечирәк...

«Радио» сөзу чәми бир-ики 10 ил әрзиндә лүгәт тәркибинин әлавә һиссәсинә вә орадан да әсас һиссәсинә дахил ола билмиш бир сөздүр. Һалбу ки, «вә» сөзу 7—8 илдән бәри јазы дилимиздә ишләндијинә баҳмајараг, кениш даирәдә јаяла билмәшишdir, бүтүн халг тәрәфиндән мәним-сәнилмәмишdir вә, буна көрә, һәлә дә, лүгәт тәркибинин әсас һиссәсинә дахил ола билмәмишdir.

Бурадан белә бир нәтичә дә чыхыр ки, сөзләрин әсрләр бою әсас һиссәдә топланмасы, онун—әсас һиссәсинин—илк јохсул дөврүндән тәдричән зәнкинләшмәjә вә тәкмилләшмәjә доғру инкишафыны көстәрир.

Лүгәт тәркибинин әсас һиссәсинә дахил олан сөзләрин мүһүм әlamәтләриндән бири дә, јухарыда көстәрилдији кими, белә сөзләрин јени сөзләр јаратмаг габилюjjәтинә малик олмасы, јени сөзләрин јаранмасы учун вә хүсусәй, әлавә һиссәјә мәнсуб сөзләрин артымы учун әсас олмасыдыр.

Әсас һиссәјә дахил олан сөзләрин бу характер чәhәтини айдынлашдырмаг учун јухарыда көстәрилән сөзләрдән «су» сөзүн нәзәрдән кечирәк.

«Су» сөзу әсас һиссәјә дахил олмаг е'тибарилә, әлбәттә, әсрләр бою јашамыш вә инди дә зәрури, һәјати бир мәфһүмүн ифадәси олараг јашамагдадыр. Лакин бу сөз тәкчә бир сөз көкү олараг јашамыр; бу сөз, ejni заманда, дикәр сөзләрин јаранмасы учун әсас верир вә дилин лүгәт тәркибинин артымында да, өзүнә көрә мүәjjәn рол о'јнајыр. Мәс.: «су» сөзүндән дилимиздә сулу, сусуз, сучуг, сујуг, сувах, суварма, суламаг, сулаг, сусамаг вә бу кими бир сыра сөзләр јаранмышдыр. Беләликлә дә, әvvәлки бир сөз тәдричән 10 сөзүн јаранмасы учун әсас олмушшур.

Лакин бурадан белә бир нәтичә чыхармаг олмаз ки, јени сөзләрин дүзәлмәси учун анчаг әсас һиссәјә мәнсуб сөзләрдән истифадә едилә биләр; ј'ни јени сөзләрин эксерән әсас һиссәјә мәнсуб сөзләрдән дүзәлдилмәси, әlavә һиссәјә мәнсуб сөзләрдән јени сөзләр дүзәлтмәшин гејри мүмкүн олдуғуну һеч дә сүбут етмир. Чүнки дилдә әлавә һиссәјә мәнсуб олан бә'зи сөзләр дә јени сөз вә ибарәләр дүзәлтмәк учун әсас олмуш вә ja әсас ола билир. Мәс.:

Јазычы, тәнгидчи, дилчи, сәнәтшұнас вә бир чох белә сөзләр, демәк олар ки, һәләлик тамамилә әсас һиссәјә дахил олмамыш сөзләрdir; бу сөзләрин бә'зиләри (јазычы, дилчи) дилимиздә әсрләрдән бәри әсас һиссәјә мәнсуб олараг ишләнән јаз, дил көкләринә мүәjjәn шәкилчиләрин артырылmasы илә дүзәлдилмишdir. Мұасир дилимиздә исә биз бу сөзләре—лыг, —лик шәкилчисини битишдирмәклә бир сыра јени мәфһүмлары ифадә едән јазычылыг, тәнгидчилик, дилчилик, әczачылыг, сәнәтшұнастыг кими јени сөзләри јарадараг дилимиздә ишләдирик.

Јаҳуд, грамматикада ишләтијимиз зәрф сөзүндән зәрфлик сөзүнү, будаг чүмлә ibarәsilә һәмин зәрфлик сөзүнү бирләшdirәрек зәрфлик будаг чүмләси ibarәsinи дүзәлдиб ишләдә билирик. Һалбу ки, бу сөзләри, вә ibarәlәри дүзәлтмәк учун әсас кими истифадә етдијимиз сөзләр (јазычы, тәнгидчи, дилчи, әczачы, сәнәтшұнас, зәрф, зәрфлик, будаг чүмлә) лүгәт тәркибинин әсас һиссәсинә јох, мәhз әлавә һиссәсинә мәнсуб сөзләрdir.

Демәли, јени сөзләrin јаранмасы учун әксәрән әсас һиссәдән, бә'зән исә әлавә һиссәдән дә истифадә олунур. Буна көрә дә бу хүсусијәт (ј'ни јени сөз јаратма учун әсас олма) үмуми әсас әlamәтләр сырасында јох, хүсуси әlamәтләр сырасында (2-чи әlamәт) гејд едилir.

Әсас һиссәнин јени сөзләрин јаранмасы учун база олмасыны тәкчә сөздүзәлдиши шәкилчиләрлә јени сөзләрин јарадылмасы кими баша дүшмәк, әлбәттә, әсас һиссәјә мәнсуб сөзләрин бу габилюjjәтини биртәрәфли анламаг вә дүрүст гијметләндирмәмәк демәк олар. Бурада әсас һиссәјә дахил олан сөзләрин бир сыра јени мә'налар кәсб етмәсini, јахын вә мұхтәлиф мә'наларда ишләnilә билмәсini вә, еләчә дә, сөзби्रәшмәләри васитәsilә ibarәlәrin, идиоматик ифадәләrin јаранмасы учун дә истифадә едилмәсini дә јада салмаг лазымдыр. Фикримизи айдынлашдырмаг учун мұасир Азәрбајҹан дилин лүгәт тәркибинин әсас һиссәsinә мәnсub олан «баш» сөзүн нәзәрдән кечирәк. Эvvәla, «баш» сөзүндән сөздүзәлдиши шәкилчиләр vasitәsilә «башлы», «башсыз», «башчы», «башлыг», «башламаг» кими бир сыра јени дүзәлтмә сөзләр әмәлә кәтирилир. Бунларла јанашы олараг «баш»—өз мадди әсасыны дәјишмәdәn, мұхтәлиф мә'нада да ишләn билир вә беләликлә дә бу сөзүн мә'на зәнчири јараныр.

Мә'лум олдуғу үзrә, «баш» сөзу әсасен инсанын бир һиссәsinin—бәdәндәn јухары һиссәsinin адыйдыр. Лакин